

Inhoud

Ephese	7
1. De wijngaard van de tekst	11
2. De tekst is blauw	29
3. Als afgescheurd behang	47
4. Tien stappen	56
5. Later en weer later	65
6. Het levende woord	77
7. Werkwijze	95
8. 'Ach, onwetende Galaten'	115
9. Aan het werk	133
De tekst van de brieven	152
10. 'Als een afgedreven vrucht'	156
Noten	162

Ephese

Er is maar één tekst over de vroegste geschiedenis van het christendom, het boek Handelingen. Het verhaal daarvan voert van Jeruzalem, via Athene naar Rome. Jeruzalem werd veroverd en verwoest in september 70, waarna haar rol voor het vroegste christendom uitgespeeld was. In Athene was Paulus maar kort, op doorreis en een geloofsgemeenschap was daar niet. In Rome komt Paulus wellicht in het najaar van 57 aan, en wordt na een periode van huisarrest onthoofd. Juist omdat Jeruzalem, Alexandrië en Antiochië geen rol meer konden spelen en Athene, Carthago en Rome daar nog niet aan toe waren, speelde een andere stad, Ephese, hoofdstad van de Romeinse provincie *Asia*, een sleutelrol. Die nauwelijks opgemerkt werd.

De stad werd ongeveer 2000 voor onze jaartelling gesticht op de plek waar de rivier Kaystros in een baai van de Ionische zee uitmondde. In de elfde eeuw veroverden de Ioniërs de stad. In de eeuwen voordat Athene de belangrijkste Griekse stad werd, waren Ephese en Milete de steden waar wetenschap en wijsbegeerte ontstonden. Heraclitus, de duistere, van Ephese leefde er rond 500 vóór onze jaartelling. Omdat mijn dissertatie over hem ging, bezocht ik Ephese voor het eerst in de zomer van 1985 om daar, in de magazijnen van de Oostenrijkse archeologische dienst onder 'de hangende huizen' de daar gevonden en opgeslagen archaisch Ionische inscripties te bestuderen.

De stad werd door Lydiërs eerst en Perzen daarna bezet en pas door de veldtocht van Alexander bevrijd. In de nacht dat in Macedonië Alexander werd geboren zou de man wiens naam onvergetelijk is de archaische tempel van Artemis in brand steken. Een der diadochen, Lysimachos, herstichtte, vanaf 283, de stad twee kilometer verder, in het dal tussen de Panayir-Dag en de Bülbül-Dag. Ook het Artemision werd herbouwd. En bij de inval van de Goten in de derde eeuw weer vernield. In de Hagia Sophia staan al anderhalf duizend jaar acht sublieme marmeren zuilen van deze tweede tempel van Artemis van Ephese.

De Celsus bibliotheek te Ephese werd tussen 114 en 125 door de zoon van Celsus, Tiberius Julius Aquila, gebouwd en bevatte ongeveer twaalfduizend geschriften.

De haven verzandde verder en de zee ligt nu tien kilometer van de haven uit de dagen van Paulus.

De dagen van Paulus. Lucas gaat er een beetje schuw aan voorbij. In zijn afscheidsrede laat hij Paulus zeggen: 'Ik heb drie jaar lang dag en nacht onophoudelijk iedereen onder tranen het goede voorgehouden.'¹ Hij hield 'dagelijks zijn toespraken in de school van een zekere Tyrannus'.² Zijn optreden was aanleiding tot een volksopstand³ en het nu nog indrukwekkende theater was gevuld met mensen die Paulus wilden doden. Hij bracht het er ternauwernood levend van af⁴ maar werd verbannen uit de stad en moest op zijn reis naar Jeruzalem zijn aanhangers naar het nabije Milete laten komen om afscheid te nemen.

Lucas schreef, zeggen sommige van de eerste lezers, drie boeken: over Jezus, Petrus en Paulus. De schrijver behandelt Petrus geheel anders dan Paulus. ‘Alors que Pierre dans les Actes des Apôtres est un “saint”, Paul est un personnage.’⁵ De lezer raakt onder de bekoring en in de ban van deze man en zijn manier van optreden.

Paulus trad drie jaar lang intensief op in Ephese en verwierf er aanzien en gezag, volgelingen ook. Ook bracht hij, wellicht een jaar, in de gevangenis van Ephese door en schreef van daaruit enkele brieven. De gevangenis is te zien bij de haven aan de Arkadiana. Na zijn veroordeling door de kerk van Jeruzalem, vier jaren gevangenschap en de uitvoering van het doodvonnis in Rome, werd zijn opvatting van apostolaat en evangelie aangevallen door tegenstanders en afgefallen door eerdere medestanders. Maar omstreeks 95-100 werden, wellicht in Ephese, zijn brieven uitgegeven. Eerst een viertal (Romeinen, beide brieven naar Corinthen en die aan de Galaten) en daarna, misschien vanwege het succes van de eerste bundel, gevolgd door weer een bundel, hem toegeschreven brieven, en andermaal een bundel met de drie pastorale brieven onder zijn naam. In Ephese leefde ook Onesimus, nog als slaaf geboren maar omstreeks 110 bisschop van Ephese en waarschijnlijk medeverantwoordelijk voor de eerste edities van de brieven van Paulus. Zijn naam verschijnt in de brief aan Philemon, een soort aanbevelingsbrief voor de tweede bundel van brieven.

Of we kunnen spreken eerst over volgelingen en daarna over een soort school van Paulus, blijft onduidelijk. Wel is duidelijk dat ook in Ephese Johannes met diens school optreedt en het belangrijke vierde evangelie geschreven wordt. Die nieuwe ontwikkeling in het christendom, waar het accent meer op de liefde en de incarnatie, kwam te liggen, liet ook haar sporen na in de ‘brieven van Paulus’, zoals het Hooglied van de liefde.

Paulus heeft drie jaar in Ephese gewoond en gewerkt. Daarvan zijn geen sporen te vinden. Wel is er boven de stad Ephese de grot van Paulus met vroege, wellicht vijfde-eeuwse portretten van Paulus en Thecla.

In de stad zelf wordt de tombe van Lucas aangewezen. Dat is zeker niet het graf van de schrijver van evangelie en Handelingen, maar wel een teken dat de traditie iets vast hield over een verblijf van Lucas in Ephese. Bekender is het heiligdom *Panaya kapulu*, het huis van de heilige maagd. De traditie sprak van de *dormitio Ephesiana*, het

sterven van Maria te Ephese. Het huis en de bron worden getoond op de Panayir-Dag. Beneden in de stad zijn de overblijfselen te zien van de Maria kerk, in 313 gebouwd en in 431 de plaats waar het concilie gehouden werd dat Maria tot 'moeder van God' uitriep. Iets verder, op de heuvel van Ayasuluk, is de Poort van het Oordeel en de basiliek van Johannes. Deze is gebouwd boven het graf van de apostel, die niet gestorven maar ontslapen was.

Zo verborgen als de stad Ephese haar rol speelt in de vroege geschiedenis van het christendom, zo verborgen zijn de woorden van Heraclitus van Ephese. In het Nieuwe testament zijn nauwelijks verwijzingen naar de Griekse letterkunde aan te treffen. Alleen de Griek Lucas geeft er drie. In de brief aan Titus is een verwijzing naar Epimenides te vinden en zelfs Paulus lijkt een dichtregel van Menander aan te halen: als de doden niet verrijzen, 'laten we dan maar eten en drinken want morgen gaan we toch dood.'⁶ Ook zonder ooit Menander te hebben gelezen, zal Paulus deze doodoener wel eens als antwoord op zijn prediking hebben gehoord.

In de tweede brief van Petrus – een Paulinist uit de tweede eeuw – staat: 'Hun is overkomen wat het spreekwoord naar waarheid zegt: 'Een hond keert terug naar zijn eigen uitwerpselen en een schoongewassen zeug naar de modderpoel.' (2,22) Het spreekwoord over de hond is te vinden in Spreuken 26,11. Dat wordt in onze bijbels wel vermeld. Maar de verwijzing naar Heraclitus ontbreekt. Die is naar *borborōi chairein*, 'varkensvreugd, verheugd over drek'.⁷

Ephese is de stad waar een groot deel van het Nieuwe testament geschreven werd. De stad die meer dan Jeruzalem of Rome haar stempel drukte op de vroegste ontwikkeling van het christendom.

I.

De wijngaard van de tekst

A. Druiven, maar zuur

Paulus is sinds Nietzsche het zwarte schaap van veel filosofen. Voordien was hij door de filosofen van de Verlichting al in de hoek van de fanatici geduwd. Ook is sinds de moderne filosofie de tegenstelling tussen theologie en filosofie, geloven en weten steeds groter geworden. Obstakels dus om hem te bereiken. De grootste drempel is echter het Nieuwe testament. Daar verschijnen twee gestalten, die van Handelingen en die van de brieven. Beide zijn voortgekomen uit belangen en inzichten die ver afstaan van de echte Paulus.

De zoektocht naar waarheid en werkelijkheid van Paulus is moeilijk maar mogelijk.

Enkele decennia terug waren er nog tal van wegen die naar de standpunten van Paulus leidden. De Nijmeegse hoogleraar W. Grossouw publiceerde in 1947 *In Christus. Schets van een theologie van Sint Paulus*. Blijkens het voorwoord hield Grossouw het nog voor mogelijk door te dringen in de wereld van Paulus – Sint Paulus nog bij hem – en diens gedachten. Die gedachten vielen op te sporen en vast te houden, ze waren ‘van onberekenbare invloed op alle eeuwen van christelijk denken’ geweest en konden de christenen ook thans ‘bezielen en richting geven’.¹

Het boek van Grossouw was eerlijk en erudiet, verfrissend zelfs, althans voor katholieken. Maar voorop en vast stond het christelijk geloof, de theologische formulering ervan en de kerkelijke traditie. Vanaf dat standpunt werd vragend omgekeken naar Paulus, om te zien wat diens standpunten in deze waren. En dat omzien naar Paulus gebeurde altijd met de blik over onze schouders naar de beide grootste lezers van Paulus: Maarten Luther en Aurelius Augustinus. Voorts hadden we nog de beschikking over een waarheidsgetrouw verslag van een ‘vriend en reisgenoot’, Lucas met het boek Handelingen. En tenslotte, of beter allereerst, hadden we de brieven van Paulus waarin hij met zijn eigen woorden zijn daden, denken en geloof verantwoordde.

Een halve eeuw later zijn we dat allemaal vrijwel kwijt.